

PRAZÁK GERGŐ¹

MESTER ÉS TANÍTVÁNYAI

Veres Valér – Papp Z. Attila – Geambaşu Réka – Kiss Dénes – Márton János – Kiss Zita
(2012)

Szociológiai mintázatok. Erdélyi magyarok a Kárpát Panel vizsgálati alapján
Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet (ISPMN)²

A tárgyalt könyv bemutatójára a Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány és a Babeş-Bolyai Tudományegyetem által Kolozsváron rendezett 3. Szociológus Napokon került sor, mely immár harmadik alkalommal adott lehetőséget műhelykonferencia keretében a romániai magyar és a magyarországi magyar szociológia találkozására.

Mind a konferencia, mind a könyvbemutató igazi szellemi élményt nyújtott. Öröm számomra, hogy mint Bolyai ösztöndíjas egy másik, korábbi Bolyai ösztöndíjas kutatásaiból megjelent könyv kapcsán gondolkodhatok.³

A *Szociológiai mintázatok* című „lélekyugtató” kötet legnagyobb érdeme, hogy a *kisebbségi, nemzeti identitás és a modernizáció* következtében megjelenő konfliktusgócok feltárásával hozzájárul nem csak Magyarország és Románia, hanem az „ütközőzónában” elhelyezkedő Erdély népeinek harmonikus együttéléséhez. A kötet hat, önállóan is értelmezhető tanulmányt tartalmaz. Ezzel együtt a tanulmányok mégsem különálló munkák. Az egymással szorosan együttműködő szerzői közösség és a nagyszerű szerkesztés jóvoltából a kolozsvári szociológiai műhely egységes szellemi alkotását, egy monográfiát vehet kézbe az olvasó.

A kötet első tanulmányában Veres Valér „*az erdélyi magyarok természetes nemzeti identitásának sajátosságait, a kisebbségi, kulturális, nemzeti és állampolgári identitáselemek változását és/vagy állandóságát*” mutatja be a 2007. és 2010. évi Kárpát Panel-kutatások alapján. A kötet egyetlen tanulmánya sem hagyja érintetlenül ezt a két adatfelvételt, ezért mindenképpen hasznos és nélkülözhetetlen a könyv bevezetőjének elolvasása. Ebben röviden bemutatják a szerkesztők a

¹ www.prazsak.hu

² A recenzió a Bolyai János kutatói ösztöndíj támogatásával készült.

³ Annál is inkább, mert a munka, melynek bemutatása jelen írás tárgya, még az előző évezredben indult kutatásból nőtte ki magát (Csepeli-Örkény-Székelyi 2000), melynek akkoriban kezdődő erdélyi adatfelvétele során magam is jelen lehettem.

panelkutatás mintavételi eljárását. A korábbi kutatásban 900, míg a későbbi kutatásban 890 fős mintát vettek, mely jól reprezentálja az Erdélyben élő magyarokat.⁴

A mintegy ötven oldalas tanulmány egyrészt kiváló felvezetését adja a kötetnek, másrészt lényegre törő, rendkívül informatív. Igazi szellemi élmény azért is, mert logikusan felépített, módszeres munka. A kötet bevezető tanulmányában Veres elméleti felvezetést ad, melyben Bibó István, Szűcs Jenő európai makrotársadalom-elméleteit hívja segítségül a nemzeti identitás vizsgálatához. A makrohipotézis felvázolását követően a szerző szakszerűen vág bele a survey adatok elemzésébe. A *magyarságtudat, az erdélyiség, a haza és az állampolgári kötődés, a romániaiság, az etnocentrizmus, a kisebbségi helyzet, a nemzeti szimbólumok, a csoportközi viszonyok* bemutatásán keresztül Veres módszeresen halad az etnikai diszkriminációt meghatározó tényezők rendszerének feltárása felé. Veres tanulmányának első fejezetében jelzi a kötet egészén átívelő jelenséget, vagyis hogy a két adatfelvétel között összességében erősödött a regionális, erdélyi identitás és valamelyest háttérbe szorult a magyarként történő önmeghatározás. Azonban a regionális eltérések figyelemre méltók: míg Székelyföldön, Észak-Erdélyben és a Bánságban az *erdélyi magyar*, ill. *erdélyi* a modális identitáskategória, addig a Partiumban a *magyar*. Erdélyben a magyarsághoz való tartozás kritériumai az általunk végzett magyarországi kutatásokhoz hasonlóan elsősorban *kultúrnemzeti* tartalmakat hordoznak (24).⁵ Veres statisztikai módszerekkel termékeny megkülönböztetést tesz az *államnemzeti* és a *kultúrnemzeti* komponensek között, azonban a bemutatott számítások alapján nem világos, hogy faktor vagy főkomponens elemzést használ.⁶ A részletes komponens-struktúrát nem közli, pedig az hasznos lett volna a 2010-re megjelent *kultúrnemzeti* és az *államnemzeti* komponensek mellett felbukkanó ún. *etnikai eredet* komponens miatt is. Ez a tényező a magyarországi nemzeti radikalizmusnak is az egyik leghangsúlyosabb eleme,⁷ mely más nemzetekkel kapcsolatban kizáró, hiszen ha valakinek nincs, akkor nem könnyű magyar felmenőt felmutatni. Másfelől az *erdélyi magyarok* között ennek a jelentése egészen más, mint a magyarországi nemzeti radikálisok között, hiszen az *erdélyiek* esetében ez az országhatárokon átnyúló *kulturális kötődés* kifejeződése. A közölt táblázatok alapján a nemzethez való érzelmi alapú kötődés 2007. és 2010. között változatlanul nem nevezhető az *erdélyiek körében*, azonban lényeges Veres következtetése: „*az erdélyi magyarok nagy többsége számára a magyar nemzeti identitás megtartására Erdélyben jelenleg elfogadható feltételek vannak*” (26). Továbbá a *romániaiság* megélése sem jelent elviselhetetlen problémát, azzal együtt, hogy az erdélyiek többsége *inkább* a magyar nemzethez tartozónak érzi magát, mégis megfigyelhető, hogy *nem csökkent* azok aránya, akik Romániát tartják szülőföldjüknek.⁸ Ezzel szemben viszont említésre méltó módon *növekedett* azok aránya, akik Erdélyt tartják szülőföldjüknek. Ebben az értelemben ugyancsak azt

⁴ A második adatfelvételtől kimaradt Krassó–Szörény megye a magyarok alacsony létszáma miatt. A 2010-es mintavétel alapvetően a 2007-es kutatásra épül. A mintavétel részletesebb bemutatása ezért a 2007-es kutatás eredményeinek elemzései között található (Csata–Kiss–Veres 2007: 5-7).

⁵ Érdemes összehasonlítani: Csepeli–Murányi–Prazsák 2011: 80.

⁶ A következő kritériumok szerepelnek a tanulmány 2. ábráján, azonban nem világos, hogy ezek közül melyek kerültek a többváltozós elemzésbe, s melyek maradtak ki: „*legalább egyik szülő magyar legyen*”, „*mindkét szülő magyar legyen*”, „*magyar legyen az anyanyelve*”, „*magyar állampolgár legyen*”, „*tisztelje a piros-fehér-zöld zászlót*”, „*magyarnak tartsa magát*”, „*ismerje és/vagy szeresse a magyar kultúrát*”, „*magyar szertartási nyelvű egyházhhoz tartozzon*”, „*Magyarországon szülessen*”, „*élete legnagyobb részében magyarok között éljen*”, „*szavazzon egy magyar pártra/politikai szervezetre*”, „*magyar nyelvű iskolát végezzen*”.

⁷ Lásd: Csepeli–Murányi–Prazsák, 2011:226

⁸ Két kérdés került a kérdőívbe, melyek használatával Veres a romániaiság megélését igyekezett feltárni (29). Az első kérdés: „*Mit tekint Ön hazájának?*” A válaszokat a következő attribútumok használatával kérték: „*Románia*”, „*Erdély*”, „*Magyarország*”, „*történelmi Magyarország*”, „*a település, ahol született*”, „*a település, ahol él*”. A kérdésre adott válaszok alapján a Romániát hazaként megnevezők aránya mintegy 6 százalékkal csökkent 2007 és 2010 között, a Magyarországot megnevezőké alig 1 százalékkal, ugyanakkor az Erdélyt megnevezőké 31-ről közel 46 százalékra nőtt. A másik kérdés: „*Mit tekint Ön szülőföldjének?*” A válaszokat voltaképpen hasonló földrajzi egységek meghatározásával kérték (kivéve: történelmi Magyarország, ill. Magyarország), ugyanakkor egy viszonylag jelentéktelennek tűnő újabb attribútumból is választhattak a megkérdezettek: „*a megyét, régiót*”, ez utóbbit mindkét mintaévben a megkérdezettek mintegy 3 százaléka választotta.

láthatjuk, hogy az *erdélyi identitás* megfelelő támpontot nyújt az erdélyiek számára mint társadalmi identitás, viszont bizonyos értelemben *zártsgot*, vagy másként fogalmazva *autonómiát* is jelez⁹, ami talán nem teljesen független a földrajzi, környezeti viszonyoktól. Következtethetünk erre abból is, hogy az észak-erdélyiek mellett a székelyföldiek esetében a *legmagasabb* azok aránya, akik Erdélyt jelölték meg szülőföldjüknek (31). A nemzeti identitás *erősödése* az EU-n belüli szinte valamennyi országban tetten érhető, s ebből a szempontból Magyarország és Románia hasonló helyzetben van. Az Európához való kötődés mértéke azonban Romániában magasabb, mint Magyarországon.¹⁰ Ez a társadalmi identitás szempontjából nyitott felfogás a román társadalom esetében inkább segítségére van a kisebbségi helyzetben élőknek, mint Magyarország esetében. Ennek alapján is ellentmondásos a magyarországi nemzeti radikálisok felfogása, akik szerint a Nagy-Magyarország területén születés *kevésbé* alkalmas a magyarként való azonosításra, mint a teljes magyar társadalom szerint.¹¹ Ebben az értelemben a magyarországi nemzeti radikálisok egy látszólag jelentéktelennek tűnő kérdés kapcsán *ellentmondásos* helyzet létrejöttéhez járulnak hozzá. Nem csak Magyarország területén belül, de a határon túl is, ami *zavart okozhat* az erdélyiek nemzeti identitásában. Az erdélyiek reakciója adekvát: van otthonuk, van hazájuk, van kultúrájuk: miért is próbálnak játszadoxni velük bizonyos anyaországbeliek?

Veres tanulmányának következő része éppen az erdélyiként való önmeghatározás és a Magyarországgal való kapcsolat kognitív és affektív elemeinek mélyebb elemzésére vonatkozik, melyhez értelemszerűen *kvalitatív, fókuszcsoporthoz* módszert használ. S kiderül: *államnemzeti értelemben* nem igazán kérdéses a románként való önmeghatározás. Mivel *kultúrnmemzeti értelemben* a magyarországiak attitűdjei nem minden esetben befogadók, hiszen gyakran „lerománózzák” az erdélyieket, nem igazán marad más, mint *erdélyinek, erdélyi magyarnak lenni*. Vagy kivándorolni. Ezt viszont értelemszerűen az *erdélyiek túlnyomó többsége* elutasítja (32). Azzal együtt, hogy az erdélyi magyarok inkább a magyar nemzet részének tartják magukat, semmint a román nemzethez tartozónak, mégis érthető, hogy szívesen otthon maradnak. Minden vizsgált régióban a megkérdezett erdélyiek túlnyomó többsége úgy nyilatkozott, hogy nem jelent számára problémát a magyar nemzetiség és a román állampolgárság összeegyeztetése (44). A nemzeti érzéstől a nacionalizmusig terjedő rétegek (Csepeli 1992; Dekker–Malova 1995) kiterjedtségét és súlyát sajnos nem lehet jól összehasonlítani a két adatfelvétel alapján, ugyanis a 2010-es adatfelvételt más skálával vizsgálták, így az *etnocentrizmus* a két adatfelvételben mást jelentett. Míg a 2007-es adatfelvétel alapján a román politikai nemzethez való kötődést, addig a 2010-es adatfelvétel során az ún. etnokulturális azonosulást mérték (40). A második felvétel alapján Veres két főkomponensbe véli rendeződni a kérdéseket, melyek közül az egyiknek az *etnocentrizmus*, a másiknak a *kozmpolitizmus* nevet adja (10. táblázat). Nem világos, hogy statisztikai értelemben és tartalmilag elválik-e egymástól a két főkomponens. Talán a nem eléggé következetesen feltett kérdésekkel lehet gond. A Csepeli Györggyel és Murányi Istvánnal 2010-ben, majd 2013-ban megismételt kutatásunkban a Dekker–Malova kérdésblokkot használtuk, mely bekerült a 2012-es Magyar Ifjúság vizsgálatba is. Legközelebb talán érdemes lenne a Kárpát Panelben is ezt használni. Eredményeink alapján két gondolkodási minta különült el: *inkluzív és exkluzív nemzetfelfogás*.¹²

Veresék kutatásában a nemzeti szimbólumok használatára inkább a *hivatalos* szimbólumok segítségével kérdeztek rá. Talán ennek is köszönhető, hogy az amúgy elsősorban *kultúrnmemzeti* felfogásban gondolkodó erdélyiek közül a *piros-fehér-zöld zászlót* jelölték meg legtöbben, mint nemzeti szimbólumot. A Magyarországon felvett adatainkban *ugyancsak a hivatalos*

⁹ Ehhez lásd: Veres 2009 recenzióját.

¹⁰ Prazsák 2013: 265-266.

¹¹ Csepeli–Murányi–Prazsák 2011:80.

¹² Csepeli–Murányi–Prazsák 2011:86.

szimbólumok vezetnek. Ennek értelmezését megnehezíti, hogy a Magyarországon végzett kutatásokban a *Szent Korona* igen előkelő helyen szerepel a különböző almintákban. Ezzel szemben az erdélyiek körében jöllehet második helyen áll, de alaposan lemaradva: mindössze 7 százalék választotta (46). Érdemes lenne legközelebb egymástól különböző felfogásokat megjelenítő szimbólumrendszert használni a felmérés során.

Románia soknemzetiségű ország, s benne Erdély ugyancsak több nemzetiség otthona. Ennek következtében Erdély egyedülálló laboratórium a csoportközi viszonyok tanulmányozásához. Veres tanulmányának következő része éppen ezt a kérdést járja körül. Elsőként adekvát módon a *sztereotípiák* kérdésével foglalkozik. Ebből a szempontból igen fontos a 13. táblázat és annak részletezése a függelékben (75). A táblázatok alapján azt lehet mondani, hogy összességében az erdélyiek körében *alig* van különbség a magyarországi magyarokra és a környezetükben élő románokra vonatkozó negatív és pozitív sztereotípiák között (összességében talán 1–2 százalékkal pozitívabbnak látják a magyarországi magyarokat, mint a románokat). Ugyanakkor beszédek a regionális különbségek: a négy régió három különböző *magyarországi magyar* és *romániai román* sztereotípiá-mintázatot jelenít meg. A Partiumban élők mind a románokat, mind a magyarországi magyarokat kevesebb negatív sztereotípiával írták le. A pozitív sztereotípiák tekintetében viszont különbség van a románok és a magyarok megítélése között, mivel a magyarországi magyarokról többen alkotnak pozitív képet, mint a románokról. Az észak-erdélyiek, dél-erdélyiek és a Bánságban élők tőlük abban különböznek, hogy mind a románokat, mind a magyarországi magyarokat ugyanolyan mértékben illetik pozitív sztereotípiákkal, ugyanakkor a magyarországi magyarokat kevesebb negatív sztereotípiával írják le, mint a románokat. A legkülönösebb típust a székelyföldiek sztereotípiá-rendszere jelenti. Igen magas körökben mind a románok, mind a magyarországi magyarok pozitív leírására alkalmas sztereotípiák használata, ezzel együtt azonban rendkívül sok negatív sztereotípiával élnek mind a magyarországi magyarokkal, mind a románokkal kapcsolatban. Ennek alapján is a székelyföldiek társadalmi identitásának *zártabb, autonómabb* jellegére következtethetünk (53).

A társadalmi rokonszenv mérésére regionális táblát nem közöl Veres, összességében viszont az látható, hogy legkevésbé románok/cigánynak lenni jó az erdélyi magyarok között (sajnos az erdélyi románok attitűdjéről nincsenek ilyen adatok a kötetben). A 2007-ben készült kutatáshoz viszonyítva, a 2010-ben mért adatok abban a tekintetben változatlanok, hogy az erdélyiek a románokhoz/cigányokhoz viszonyulnak a leginkább ellenszenvvel, akiket mindkét mintaévben a zsidók követnek. A románokkal/cigányokkal kapcsolatban ezért mindenképpen konfliktusos helyzetre következtethetünk.¹³ A *kategorizáció*, a *sztereotípiák* egyenes utat nyitnak az *előítéletek*, a *diszkriminatív* viselkedés irányába. Ezért is jelentős kérdés, hogy milyen mértékű hátrányos megkülönböztetések között élnek az erdélyiek. Veres beszámolója szerint ebben voltaképpen nincs változás, vagy csak nagyon alacsony, nem szignifikáns csökkenés figyelhető meg 2007. és 2010. között. Ezzel együtt kiemelendő, hogy mindkét mintaévben a nemzetiségi hovatartozás miatti hátrányos megkülönböztetésre mondták a legkevésbé, hogy soha nem fordult velük elő (57,1, ill. 59,7%). A *nem* és a *szexuális irányultság* miatti negatív megkülönböztetés a sor másik végén található. A megkérdezettek több mint 90 százaléka állította, hogy soha nem élt át ilyet (56). A nemzetiséghez tartozás miatt hátrányos megkülönböztetést elszenvedők megoszlása ugyanakkor szignifikáns különbségeket mutat a különböző régiók szerint. Míg Székelyföldön és Észak-Erdélyben a legmagasabb, addig Dél-Erdélyben és a Bánságban a legalacsonyabb azok aránya, akik

¹³ A probléma nyilvánvaló, akárcsak az, hogy a jelenségkör pontos elemzést és stratégiaalkotást feltételez. A Nemzeti Kisebbségkutató Intézet Kolozsváron tagja a „*The immigration of Romanian Roma to Western Europe: Causes, effects, and future engagement strategies*” című projektnek, illetve az ugyancsak az EU által finanszírozott SEEMIG projekteknek. Ez utóbbiban Hargita Megye Tanácsa és Sepsiszentgyörgy Önkormányzata is részt vesz. A projekt ugyancsak migrációs kutatással foglalkozik.

nemzetiségi hovatartozásuk miatt hátrányos megkülönböztetésben részesültek. A sztereotípiák, a diszkrimináció, az előítéletek egyértelműen *konfliktusos társadalmi helyzetekhez vezethetnek*. Feszült szituációkra ennek alapján leginkább a Székelyföldön és a Partiumban lehet számítani, ahol a megkérdezettek közel harmada jellemezte „*konfliktusokkal terheltnek*” a románok és magyarok közötti viszonyt. A pontos helyzetképhez hozzáadódik még az is, hogy éppen ezeken a területeken *magas a közömbös viszonyról beszámoló aránya* (59). Veres tanulmányának mellékletei a főszövegben bemutatott elemzéseken kívül számos összefüggést tárnak fel, ezért ezek átolvasása sem lényegtelen a pontos kép kialakításához.

Veres bevezető tanulmányának fókuszában az átélt diszkrimináció elemzése található: a fejezet az „*Etnikai diszkrimináció percepciójának sokváltozós modellje*” címet kapta. A szerző arra a kérdésre keresi a választ, hogy mitől függ az, hogy egyesek átéltek nemzeti hovatartozásuk miatt negatív diszkriminációt, míg mások nem (60). A tisztán *szociodemográfiai* változókkal számított logisztikus regressziós modell magyarázóereje igen alacsony.¹⁴ A modell tartalmazza a befejezett iskolai osztályok számával mért *iskolázottságot* és az *iskolai nyelvhasználatot*, melyek nem mutatnak szignifikáns kapcsolatot az átélt diszkriminációval. Ezzel szemben a *hivatali nyelvhasználat* (van-e lehetőség a többnyelvű ügyintézésre) már statisztikailag is releváns kapcsolatban áll a tapasztalt diszkriminációval. A legerősebb hatása a *városi létnek* van, azaz a városokban élők esetében valószínűbb, hogy negatív diszkriminációt éltek át életükben nemzetiségi hovatartozásuk miatt, mint a falvakban élők. A lakóhely településtípusán kívül az *életkor* hatása is döntő: a *fiatalabbak ritkábban éltek át negatív diszkriminációt*, mint az idősebbek. Ezen kívül igen lényeges, hogy amennyiben a hivatalokban több nyelven is lehetséges az ügyek intézése, az *csillapítani tudja* a negatív diszkriminációt. A második lépcsőben modellbe épített *regionalitás*, azaz a különböző régiók szerinti bontás mintegy duplájára növeli a modell magyarázóerejét. Ezek közül is kiemelendő, hogy elsősorban Székelyföldön és Észak-Erdélyben éppen a korábbiakban zártabb társadalmi identitással jelölt helyeken *nagyobb a nemzeti hovatartozás miatt átélt diszkrimináció* valószínűsége. Az *identitás* és *attitűd* változók jelentős mértékben megnövelik a modell magyarázóerejét,¹⁵ azonban ezek hatását kellő óvatossággal érdemes kezelni, ugyanis bizonyos értelemben felmerül a tautológia gyanúja, hiszen nem meglepő, hogy aki pozitív attitűddel viszonyul a románokhoz, kevésbé valószínű, hogy negatív diszkriminációt élt át (nem világos, hogy mi okozta). Az utolsó körben bevont magyarázó változók közül azonban nem lehet említés nélkül hagyni azokat, akik Erdélyt nevezték meg hazájuknak. Esetükben nagyobb a nemzetiségük miatt átélt negatív diszkrimináció valószínűsége. Összességében azonban szó sincs arról, hogy Erdélyben pattanásig feszült volna a hangulat a magyarok és a románok között. Más etnikai csoportokról azonban nem tudunk. Nem világos, hogy az erdélyi romák/cigányok és más etnikai csoportok között vannak-e konfliktusgócok. A kérdés kiderítése céljából érdemes lenne valamennyi etnikumra kiterjedő vizsgálatot végezni, melyben célszerű lenne rákérdezni a szociális dominancia orientációra, az általunk is többször lekérdezett skála segítségével (Sidanius – Pratto 2005),¹⁶ valamint az értékrendre Schwartz (2003) kérdőívének használatával, melynek alapján az ESS kutatás adataival is összehasonlítást lehetne végezni (mindkét kérdésblokk bekerült 2013-as újabb, magyarországi adatfelvételünkbe). A kötet bevezető tanulmánya igazán komoly alaphangot ad. Az olvasóban már-már felmerül a kérdés: hova tovább? Azonban nagyon is van hova.

Igaz, a következő tanulmányok már kevésbé részletesek és terjedelmük is kisebb, de ezzel együtt mindegyik egy-egy gyöngyszem. A kötet második tanulmányát Papp Z. Attila írta, „*Az etnocentrizmus szerkezete kisebbségben - fókuszcsoportos*

¹⁴ Nagelkerke-féle R: 0,052

¹⁵ Nagelkerke-féle R: 0,24

¹⁶ Csepeli–Murányi–Prazsák 2011:46

beszélgetések alapján” címmel. Ahogy a cím alapján is várható, ezúttal az előző tanulmány témájának *kvalitatív* módszerek használatával történő bemutatására számíthat az olvasó. Ennek ellenére az első mondat után rögtön egy táblázat látható, mely az előítélet mértékét próbálja megmutatni a 2007-es vizsgálat alapján a teljes Kárpát-medencében, valamennyi etnikummal kapcsolatban. Nem világos, hogy mit ért a szerző „előítélet” alatt, ugyanis nem ír arról, hogy mely változó(kat) használta, s a számok pontosan mit is jelentenek. Talán érdekesebb lett volna a konkrét *kvalitatív* kutatásnál maradni, és felvezetésként Veres nyitótanulmányát használni. Ebben az esetben talán a következő, nehezen értelmezhető kijelentés is elkerülhető lett volna: „*Más mutatók mentén továbbá azt találtuk, hogy bizonyos tulajdonságok kisebbségi magyarok általi százalékos tételezése hasonló értékeket mutat a romák, a saját többség, illetve a magyarországi magyarok esetében. Ezt a jelenséget úgy értelmeztük, hogy a határon túli magyarok bizonyos vonatkozásokban »elromásítják« saját többségüket, illetve a magyarországi magyarokat is*” (80). A bekezdés azért is problematikus, mert nem csak az *erdélyiek*, hanem valamennyi Kárpát-medencében élő etnikum megjelenik a táblázatban. A továbbiakban megtudhatjuk, hogy a *kvalitatív*, fókuszcsoportos felmérés eredményeinek elemzése korszerűen az Atlas.ti *számítógépes program* használatával történt. Sajnos egyetlen fókuszcsoport sem készült Dél-Erdélyben és a Bánságban, pedig ahogy Veres elemzéseiből is láthattuk, éppen ezen a területen beszélhetünk leginkább *nyitott* társadalmi identitásról.

A beszélgetések témaköreiről szól a következő rész. A kötetben megtalálható a vezérfonal is, melyet a fókuszcsoportos adatfelvételek során használtak. Ám nem a tanulmány végi mellékletben, hanem a kötet végén, ugyanis írásában Veres is elemezte a fókuszcsoportos beszélgetéseket, s így az az ő tanulmányának is része. A beszélgetések témái a *haza*, az *identitás*, az *etnocentrizmus*, a *kisebbségekkel kapcsolatos attitűdök* – és az ezek kapcsán *spontán* előkerülő témák –, *vegyes házasság*, *asszimiláció* köré szerveződtek (81). A beszélgetésekben megjelenő fontosabb témák megoszlását az 1. ábra mutatja (82), mely nem keverendő össze a 79. oldalon látható 1. táblázattal, mely hibásan ugyanúgy van jelölve. A harmadik lábjegyzetből megtudhatjuk, hogy a *románok* és az *erdélyi románok* jellemzésének kódjait összevonta a szerző, azonban nem egyértelmű, hogy miért. Mindenesetre az így előállt kategória a második leggyakoribb témává vált, mely a magyarországiak jellemzését követi a sorban. A harmadik helyen pedig az *erdélyi magyarok* leírása, tehát az autosztereotípiák találhatók (82). A fontosabb témakörök kapcsán alapvetően két nagyobbat jár körül a következő oldalakon Papp. Az egyik a *haza*, a másik a *kisebbségi lét* értelmezései köré csoportosul. A *haza*, az *identitás* táguló körei szerint rendeződik: „*a haza az »itt«, illetve a »jelen« különböző szintjeire terjed ki, a haza ugyanis ott van, ahol az egyén született, él, ahol meg akar majd halni, illetve az a hely, ahonnan nem akar elmenni, illetve az a hely, ahonnan nem akar elmenni, »ahol jól érezzük magunkat«, ahol a gyökerei vannak*” (82). A közölt beszélgetések részleteiben halálról ugyan nincs szó, azonban az idézetek többségében a földrajzilag „mobilitásmentes” hazafogalom felfedezhető. Ezzel együtt *nem* beszélhetünk automatizmusokról, mert nem egy idézetrészletben jelent meg a *haza relativizálása* (érdemes lenne megnézni, főleg Veres tanulmányának olvasását követően, hogy kiknél jelent ez meg: fiatalabbaknál, magasabb iskolai végzettségűeknél, stb.?) A *haza* elsősorban Erdély. A következő rész a *kisebbségi lét* kognitív mélystruktúráinak feltérképezésébe vezet be. Elsőként a román nyelvi kompetencia hiányából adódó *kisebbségi* és *diszkriminatív* helyzeteket mutatja be a szerző. Az eredmények nem minden esetben igazolják a Veres tanulmányának utolsó oldalán közölt adatokat. Veres a rendelkezésére álló, igen robusztus eszközzel briliáns megoldással tesz különbséget a román nyelvi ismeret-szint és a hivatalokban anyanyelven történő ügyintézés között. Míg előbbi nem, addig utóbbinak hiánya szignifikáns összefüggésben van a megélt diszkriminációval. Ez a jelenség még azokban a beszélgetésrészletekben is tetten érhető, melyeket Papp közöl. Ennek a résznek a végén a szerző eljut a *kisebbségi lét* pragmatikus értelmezésében rejlő

konfliktuskezelési lehetőségek felvillantásához. Ahogy Papp fogalmaz: „A diszkriminációval kapcsolatos vélekedések nagy része múltbeli állapotokra utal, de más formában a jelenre vonatkozó esetekről is beszámoltak. Az elmesélésekből körvonalazódik, hogy alanyaink »'89 előtt« elsősorban az oktatással kapcsolatosan, ezen belül pedig az egyetemi felvételik esetében észleltek/hallottak leginkább diszkriminációs eseteket, manapság pedig jobbra a munkaerőpiacon, a gazdasági, kereskedelmi életben tapasztalják” (91).¹⁷ A szerző ezt a részt azzal fejezi be, hogy a megszólalók által személyesen átélt, ill. hallomásból megismert diszkriminációs esetek között ellentmondás van: a megszólalók többsége nem élt át személyesen diszkriminatív esetet (92). Ennek magyarázatára két beszélgetés-részletet hoz fel Papp, melyek közül egyik sem mutatja be ennek konkrét okait. Pedig roppant érdekes, és minden bizonnyal messzire vezető kérdéstről van szó.

A tanulmány következő része az *erdélyi magyarok előítélet-térképeiről* szól. Ahogy Veres tanulmányából láthattuk, természetesen ez sem irreleváns kérdés, hiszen legalább egy jelentős konfliktusgóc megjelent: a cigányok/romák etnikai csoportjával kapcsolatos távolságtartás, negatív sztereotípiák. A téma kifejtéséhez Papp elsőként a *diszkurzív kontextus* körülhatárolását kísérli meg elvégezni. Ennek nyomán három nagyobb csomópontot azonosít („*erdélyi magyarok megítélése*”, „*románok megítélése*”, „*magyarországiak megítélése*”), majd az általa kvantifikált és kategorizált fókuszcsoport beszélgetés szövegeket elhelyezi egy „térképen” (98). Papp tanulmányának ezen részében konfliktusokról számol be: az erdélyiek autosztereotípiáit igen részletgazdagon mutatja be, viszont az erdélyiek románokról alkotott sztereotípiáit igen leegyszerűsítően mutatja be a fókuszcsoportos kutatás alapján. Az erdélyiek magyarországi magyarokkal kapcsolatos összefoglaló attitűdjének leírására Papp a *mátság* és az *elkülönböződés* szavakat találóan használja (95). Ez utóbbi derridai (1991) fogalomnak „ellenpárját”, a *kiegészítést*, azonban érintetlenül hagyják a fókuszcsoportokban, legalábbis erre következtethetünk abból, hogy a szerző nem említi. Az *elkülönböződés* azért is lényeges, mert ez *kapcsolja össze* a románokra és a magyarországi magyarokra vonatkozó sztereotípiákat, melyek gyűjtőpontjában az áll, hogy egyik csoport sem képes megérteni az erdélyieket, miután egyik csoport sem kisebbségi (96). Módszertani értelemben is innovatív ötlet, hogy a fókuszcsoport tagjaival megvitatják a 2007-es kvantitatív felmérés eredményeit.

A következő, 4.2 alfejezet különösen érdekes technika használatával begyűjtött eredményekre épít. Kitűnő megoldás a sztereotípiák leírására a „test” kategóriájának használata, részletes elemzése, interpretációja. A következő oldalakon (2–5. táblázatokban) mutatja be Papp az eredményeket. A táblázatok *morális*, *kompetencia* és *fizikai (testi)* értelemben vett kedvező és kedvezőtlen minősítések gyakoriságát mutatják be az auto- és heterosztereotípiák esetében a fókuszcsoport legépelte szövegei nyomán.

A fókuszcsoportokban elhangzott minősítések mintegy 30-30 százaléka az *erdélyiek* saját magukról, ill. az *erdélyi románokról* alkotott sztereotípiái. Ennél valamivel kevesebb, a minősítések mintegy 27 százaléka vonatkozik a *magyarországi magyarokra* és alig 13 százalék az *európaiakra*. Nem meglepő, hogy valamennyi dimenzióban az autosztereotípiák a

¹⁷ Jellemző a jelenségre adott/adható erdélyi reakció: a Horváth professzor és szellemi köre által indított *Igen, tessék!* mozgalom.

legpozitívabbak. Ez ellentmondani látszik Papp táblázatot összefoglaló állításának: „Ha a semlegesítő diskurzust zárójelbe tesszük, és a pozitív meg a negatív kategóriákat vetjük össze, azt is megállapíthatjuk, az autosztereotipizálást is sok belső ellentmondás feszíti, azaz a saját kép sem tekinthető teljes mértékben kidolgozottnak.” Az, hogy mindössze egyetlen dimenzióban (*moralitás*) találni 8 negatív minősítést, azaz az összes autosztereotípiára alig 9 százalékában, nem támasztja alá a fenti állítást. Nyilvánvalóan nem tökéletesen pozitív a kép, de miért is kellene annak lennie? Érdemes arra is felfigyelni, hogy az összes dimenzióban az autosztereotípiák 84 százaléka pozitív. Ugyanez az *erdélyi románokra* vonatkozóan közel 30 százalék, ugyanakkor a *magyarországi magyarokra* vonatkozóan a 20 százalékot sem éri el. Viszont ez utóbbi csoportra vonatkozóan a *legmagasabb a negatív sztereotípiák aránya* minden más csoporthoz képest: gyakorlatilag négyből három magyarországi magyarokra vonatkozó minősítés negatív (73%). A románok esetében ugyanez az érték 54 százalék. Jóllehet, a fókuszcsoportokban igen ritka volt az „*európai ember*” minősítése, azonban ha az összes rájuk vonatkoztatott pozitív és negatív említések arányát nézzük, akkor az *erdélyiek* az *európaiakhoz* állnak a legközelebb: az európai emberre vonatkozó sztereotípiák 57 százaléka pozitív.

Veres és Papp tanulmányai voltaképpen ugyanannak a makrotémának a körüljárására tesznek kísérletet. A kötet további tanulmányai tágítják a kontextust. Az egyik ilyen értelmezési lehetőség a *társadalmi változás, modernizáció*, mely alapján ugyancsak felfűzhetőek egymásra a következő írások.

A kötet következő tanulmányát Geambaşu Réka írta, melynek címe: „Erdélyi magyar feminizmus: érdeklődés hiányában elmarad?” A tanulmány mind formai, mind tartalmi értelemben cezúrát jelent a kötetben. Ritmikáját tekintve friss, fiatalos, lendületes. Tartalmilag a *kisebbségi identitás* témakörét a *nemi identitással* bővíti. A társadalmi identitás összefüggésében nem hagyhatja érintetlenül a kultúra és a kultúra tagjai által hordozott értékrendszer elemzését sem. A szerző rendkívül gördülékenyen mutatja be a női és férfi szerepek nyilvános, illetve magánszférában való megjelenését, elsősorban a munkaerőpiaci helyzetekre koncentrálva. A tanulmány relevanciájának, újszerűségének hangsúlyozásához érdemes magát a szerzőt idézni: „A romániai magyar közösség belső nemi egyenlőtlenségére, valamint az ezzel kapcsolatos attitűdökre, nem fókuszált még kutatás” (121). Geambaşu a 2010-es kutatás adataira támaszkodva rendkívül jól érzékelteti, hogy a nemi szerepek igen erőteljesen megcsontosodtak az erdélyi nők és férfiak körében. Ezt mutatja be a tanulmány voltaképpeni magját jelentő, a 127. oldalon található, talán az egész kötet egyik legérdekesebb táblázata. Az értelmezés során Geambaşu Réka Inglehart és Baker modernizációs elméletét versenyezteti a gazdasági meghatározottságokkal. Az írás olyan fontos kérdések tárgyalásával tágítja a monográfia spektrumát, mint a modernizáció, az értékrend, a konzerváció. Ezzel szinte kimondatlanul is felvezeti a kötet következő két írását, amelyek közül az előbbiben inkább a *konzerváció*, míg az utóbbiban inkább az *innováció* kérdését járják körül a szerzők. Geambaşu tanulmányának közepén lineáris regresszióanalízissel vizsgálja, „a nemi alapú munkamegosztásról alkotott tradicionális vélemény magyarázatát”. A regressziós modellt külön futtatja le a férfiakra és a nőkre, statisztikai értelemben igen gyenge, ám beszédes magyarázatokra lel.

A tanulmány rendkívüli érdeme, hogy azokra a *modernizációs folyamatokra* hívja fel a figyelmet, amelyekben a nemi szerepeknek igazán nagy jelentőségük van. A tanulmány olvasmányos, azonban kissé kiáltvány jellegű, már csak azért is, mert nem fordít kellő figyelmet arra, hogy miként lehetne a férfiak esetében lefuttatott modell magyarázó erejét növelni. Pedig nem ártana, mert nyilvánvalóan az egyik modell éppen annyira érdekes, mint a másik, hiszen a két modell csak egymással párban értelmezhető (Hadas 2009).

A kötet szempontjából Geambaşu rendkívül jól kitágította a tematikát, s az értékrend változása/változatlansága témával megfelelő átvezetést ad a szociálpszichológiai értelemben konzervációhoz kapcsolódó vallásosság tanulmányhoz.

A témát Kiss Dénes „Az erdélyi magyarság vallásosságának sajátosságai” című munkája tárgyalja. A dolgozat nem csak és kizárólag azért érdekes, mert a kisebbségi lét és a vallásosság általánosabb összefüggéseinek feltárása jelenik meg benne, hanem azért is, mert azon a földrajzi területen élő XXI. századi emberek körében vizsgálja ezt, ahol az 1568-as tordai országgyűlés határozatának értelmében elsőként jelentek meg a *recepta religiók*, s ebben az értelemben a *vallásszabadság*, mely nem lehet független az *autonómiától*. Kiss Dénes tanulmányának bevezetőjében nem hagyhatja érintetlenül a *modernizáció* és a *szekularizáció* kérdését, mely Romániában a zivataros XX. században, elsősorban a II. világháború utáni időszakban különösen fontos, akkor, amikor a szerző elemzése és szóhasználata szerint megjelent a vallás *erőszakos privatizációja*, majd arra adott válaszként a *vallás egyfajta diverzifikálódása*. A folyamat következtében „az egyéni világgépek és az egyházi tanítások mellett elsősorban a népi vallásosság” (143) prosperált, ami a vallási individualizáció sajátos formáját eredményezte. Ennek következtében „az egyén nem a Nyugatról ismert egzotikus vallási elemek 'szupermarketjéből' szerez be kellékeket, hanem egy szegényesebb és archaikusabb kínálatból” (uo.). A szocializmusban lezajlott folyamat pedig a jelen értelmezésének szűkebb vallástörténeti háttérét jelenti. A tanulmány bevezetője a továbbiakban azt tárgyalja, hogy milyen okai lehetnek a rendszerváltás utáni Romániában a vallás *széleskörű térnyerésének*. A globálisabb, kelet-európai képet bemutató fejezet „A kisebbségi csoportok vallási helyzetének átalakulása, különös tekintettel a magyar kisebbségekre” címet kapta. Kiss Dénes több elméleti megközelítést, paradigmát is versenyztet egymással az Erdélyben kisebbségben élő magyarok vallási és etnikai identitás összefüggéseinek minél pontosabb értelmezése céljából. Az elméleti rész összefoglalója – mely voltaképpen a tanulmány hipotéziseként is értelmezhető – a következő módon zárul: „A kisebbségi helyzet különösképpen erősítheti a vallásosságot, amennyiben a vallási és etnikai határvonalak egymásra tevődnek, és amennyiben a többségi egyházak kiemelt szerepet játszanak az illető többségi nemzetek identitásában” (145). A következőkben elsőként helyzetképet kapunk a 2010-es kutatás adatai alapján az erdélyi magyarok vallásosságáról. Ezután a vallásosság változásának trendjeit kísérli meg a szerző elemezni, majd az *iskolai végzettség*, valamint a *felekezetek* és a *vallásosság* közötti összefüggéseket tárgyalja a szerző. Elsőként az EVS 2008 kutatás adataival veti össze a Kárpát Panel 2010-es eredményeit. Ezek alapján megállapítható, hogy akár Magyarországhoz, akár Romániához viszonyítva Erdélyben a *szubjektív* és az *objektív* kérdésekkel mérhető vallásosság egyaránt erősebb. Kiss briliáns összehasonlítást végez az objektívebb kérdések alapján számított mutatók használatával a 2007-es Kárpát Panel adatain, a Kárpát-medencében kisebbségben élő magyarok vallásosságában. Ennek alapján Ukrajnában és Romániában a legnagyobb mértékű a magyar kisebbség vallásossága. Különösen értékes megállapítást tesz a kisebbségi lét és a vallásosság kapcsolatáról: „A szlovákiai helyzet kivételessége arra hívja fel a figyelmet, hogy a kisebbség vallásosságának a mértéke akkor emelkedik a többség fölé, ha a két etnikum eltérő vallású, és a vallási hovatartozás, vallásgyakorlás ily módon kiemelt fontosságot nyer az etnikai identitás szempontjából is. Szlovákia az egyetlen olyan ország ugyanis, ahol a többségi etnikum és a magyar kisebbség vallása nem eltérő” (148). A *vallási tanításokban* való hit alapján viszont valamelyest árnyaltabb a kép. A magyarországi magyarokénál erősebb, viszont az ortodox románokénál alacsonyabb mértékű a különböző dogmákban való hit. „Ez az eredmény azt is jelenthethetné, hogy a románoknál kevésbé egyháziasan vallásosak, vallási világgépük diffúzabb, partikulárisabb. Az viszont, hogy a reinkarnációban is kevesebben hisznek, arra utal, hogy választ máshol kell keresnünk” (151). Mégpedig a *közösségiségben*. A szerző meggyőzően igazolja a különböző életeseményeken vallási szertartásokat igénylők aránya alapján, hogy az erdélyiek esetében a *nyilvános, közösségi* jellegű vallási részvételen van a hangsúly. A következő trendelemzés azonban

kérdéseket vet fel. Ugyanis nem a panel tagjai körében, a különböző adatfelvételek közötti változások elemzésének keresztül végezte el a vallásosság változásának vizsgálatát, hanem a különböző életkori csoportok vallásossága alapján vonja le következtetéseit. Az elemzés egyáltalán nem érdektelen, azonban kérdéses, hogy ezen a módon milyen mértékben vizsgálhatók a trendszerű változások.

A következő fejezetcím esetlegesnek tűnik, hiszen a címben jelölt célkitűzésről rögtön az első mondatban lemond a szerző, tekintettel arra, hogy meghaladná a rendelkezésére álló terjedelmet egy rétegződésmodell kialakítása. Ezért csak az *iskolai végzettséget* vizsgálja. Ennek alapján arra jut, hogy a *személyes* vallásosság súlya az iskolai végzettség emelkedésével csökken, azonban a vallás *közösségi* dimenziójában fordított a kép.

Az informatív bevezető után korszerű vallásantropológiai vizsgálatra számíthatunk, mely résztvevő megfigyelésekkel még pontosabbá tehetné a képet. Talán a jövőben erre is sort kerít a kutató. A tanulmány tökéletesen illeszkedik a könyv tematikájába, ugyanis mind a *nemzeti identitás*, mind a *modernizációval* kapcsolatban felmerülő kérdések körének újabb lényeges dimenzióját járja körül.

A modernizáció *tradíciók – újítások* dimenziójának másik végén elhelyezkedő infokommunikációs eszközhasználatot és tájékozódást valamint közösségi (politikai) részvételt tárgyalja Márton János „*Médiafogyasztás és politikai aktivitás Erdélyben*” című, igen részletes tanulmánya. Márton írása ugyancsak egy vaskosabb részt tesz ki a kötetből. Szükség is van rá, hiszen *aktualitása*, valamint a *nemzeti identitás* és a *modernizáció* szempontjából is valamennyi kötetben tárgyalt témával szorosan összefügg. A dolgozat megannyi, szociológiai értelemben kemény adatot szolgáltat a 2007-es és 2010-es Kárpát Panel kutatások alapján az erdélyiek médiafogyasztásáról, s nem utolsósorban politikai participációjáról. Politikai értelemben rendkívül *kényes*, ugyanakkor fontos adatbázisként is értelmezhető Márton tanulmánya.

A dolgozat a bevezetőn kívül két nagyobb fejezetből áll. A szerző módszeresen halad a *médiafogyasztás mintázataiból* kiindulva a *politikai részvétel* felé. A 2010-es adatfelvétel alapján azt lehet mondani, hogy az erdélyiek médiafogyasztása elsősorban a *hagyományos* médiumok használatához kötődik (televízió, rádió, sajtó). Azonban az újdonságok terjedése egyre szélesebb rétegeket ér el Erdélyben is, így a *számítógép-* és *internethasználat* bemutatása is terítékre kerül. Nem is lehet ez másként, hiszen jóllehet mindkét mintaévben szinte változatlanul a televízió a legelterjedtebb információ-forrás, a rádió és a sajtó egyre inkább visszaszorul. Márton módszeresen tekinti át a médiafogyasztás szociológiai meghatározottságait: képet kapunk a *településtípus*, *a nem*, *az életkor*, *az iskolai végzettség*, *a társadalmi státus* meghatározóiról. Nem csak a *hozzáférés* és *médiafogyasztás* elsődleges jellegzetességeit, hanem a *tartalmi elemeket* is bemutatja a szerző. A médiafogyasztás elsődleges dimenzióit érintően éppen úgy összefoglaló táblázatokat közöl (170), mint a szociológiai összefüggésekről (173). Így van ez valamennyi médiatípus esetében, mintegy nyolc oldalon keresztül. Az átfogó kép szinte mérnöki pontossággal mutatja be, hogy a különböző szocio-demográfiaileg lehatárolható csoportok mely médiumokon keresztül érhetők el, szólíthatók meg. Az összkép, melynek kialakítása bizonyos mértékben az olvasóra hárul, egyértelműen mutatja, Erdély korábbi tanulmányokban is bemutatott regionális jellegét. Az *erdélyi identitás* szinte valamennyi vonása a médiahasználatban is megjelenik. A *hagyományos médiatermékek* mellett igen fontos kérdés a *korszerű infokommunikációs eszközhasználat*.

Talán a *földrajzi környezetnek*, talán az *értékrendnek* köszönhető, hogy az erdélyiek infokommunikációs eszközhasználatára a felmérés idején jócskán elmaradt akár Magyarország, akár az EU átlagától (179). Ezzel együtt egyértelmű, hogy a két mintaév

között rohamos volt a fejlődés, mely alapvetően két irányú. Egyrészt egyre többen férnek hozzá a számítógépekhez, másrészt az eszközök egyre nagyobb része csatlakozik a hálózatra. A hálózat kiépítése, modernizációja folyamatos. Látható ez abból is, hogy megjelent a *mobiliternet*, valamint egyre több a *szélessávú kapcsolat*, és egyre többen használják *aktívan* az internetet (182). Ez mindenképpen azt implicálja, hogy a generációváltással egyre inkább ki fognak a szorulni az alapvetően egyirányú kommunikációt lehetővé tevő hagyományos médiumok, s a korszerű, alulról felfelé (*bottom-up*) szerveződési logikára épülő média veszi át a vezető szerepet. Ezt pedig az erdélyiek közösségi attitűdjei nagymértékben elősegíthetik. Tanulságos a fejezet utolsó táblázata (186), mely arról számol be, hogy az internethasználat leggyakoribb helyszíne az „*otthon*”.

Márton tanulmánya következetesen vezeti el az olvasót az erdélyi magyarok *politikai aktivitásának* vizsgálatához és az *Európai Unióról* alkotott véleményeik bemutatásához. A politika iránti érdeklődés mind Romániában, mind a romániai magyarok körében összességében valamelyest csökkent az utóbbi években (187). Azonban a szociológiai meghatározottságok kontroll változóként való használatával bemutatja a szerző, hogy ez a tendencia nem minden csoportban érvényesül. Így például a *fiatalabbak*, a *falun*, *Észak-Erdélyben*, ill. a *Partiumban* élők politikai érdeklődése valamelyest növekedett, valamint az is megállapítható, hogy minél magasabb a megkérdezett *iskolai végzettsége*, annál nagyobb volt a politikai érdeklődés növekedése a két mintaév között (188–189). Ez azonban összességében nem tudja ellensúlyozni, hogy a pártpolitikával szembeni érdeklődés *csökkent*. Ezzel együtt a romániai pártok közül az RMDSZ támogatottsága messze a legmagasabb. A magyarországi választási törvény miatt sem érdektelen, hogy milyen az erdélyiek magyarországi pártok iránti szimpátiája, melyet a szerző ugyancsak részletesen mutat be, elemez. A pártpolitikai szimpátia, a *politikai érdeklődés* azonban, úgy tűnik, valamelyest külön úton jár az erdélyiek körében a *politikai aktivitástól*, amennyiben ez utóbbit a választási részvétel szándékával mérjük. Annak ellenére, hogy egyetlen szociológiailag jól körülhatárolható csoport sem volt, melyben ne csökkent volna 2007. és 2010. között a politikai aktivitás, mégis figyelemre méltó, hogy 2007-ben az erdélyiek mintegy 65, míg 2010-ben közel 60 százaléka vett volna részt a romániai parlamenti választásokon. Elmondható, hogy *leginkább* az Észak-Erdélyben élő, középfokú végzettségű, falusi férfiak *aktívak*, összességében pedig az RMDSZ támogatói vannak a legtöbben (mintegy 70 százalék).

A kötet előző tanulmányai alapján jól körvonalazódó *erdélyi identitás*, mely bizonyos mértékű *zárkózottságra*, vagy pontosabban fogalmazva *autonómiára* utal, nem független az *európaiságtól*. Ezt a képet pontosítják a Románia EU csatlakozásáról alkotott vélemények. A 2007-es és 2010-es adatfelvételek között csökkent az EU támogatóinak aránya. Nem meglepő jelenség ez, ugyanis más országban is hasonló tendencia figyelhető meg. A csatlakozás körüli Eufória gyakran semleges, vagy az elképzelt és elmaradt nagymértékű várakozások miatt EUfóbiába csaphat át. Ráadásul 2007. és 2010. között az EU-t is roppantul megrázó gazdasági válságot sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Románia EU csatlakozásának megítélése a 196. oldalon közölt táblázatok szerint az erdélyiek körében inkább *negatív* irányba mutat. Ezzel együtt azonban az Eurobarometer adatbázisok használatával Márton kimutatja, hogy a negatív megítélés az erdélyiek körében szignifikánsabb kisebb, mint Románia egészében, azaz az erdélyiek még így is pozitívabban állnak hozzá az EU-hoz, mint romániai polgártársaik. A politika iránti érdeklődés, a politikai participáció nyilvánvalóan *nem lehet független* a politikai „politikacsinalásnak” helyszíneitől, azaz a médiumoktól, s így a lakosság médiahasználatától (Csepeli 2013). Ezért is lényeges, hogy milyen médiafogyasztási szokásokkal írhatók le a megkérdezettek ebből a szempontból. A 31. táblázat alapján megállapítható, hogy mind a politikai érdeklődés, mind az EU, mind Románia EU csatlakozásának megítélése, a többi médium fogyasztóival összehasonlítva az *internethasználók* körében a legmagasabb/legkedvezőbb.

Ezzel együtt a „tömegek” még mindig leginkább a televíziók képernyőin és a hagyományos médiumokon keresztül érhetők el, ezért Márton a különböző orgánumok fogyasztóinak politikai aktivitásának elemzésére tér rá. Ezt igen részletesen mutatja be a 205. oldalon található táblázat. A táblázatból kiderül, hogy romániai televíziók közül elsősorban a romániai hírtelevízió, a magyarországi adók közül a közszolgálati televíziók nézői vezetnek a politikai aktivitásban. Politikai aktivitásuk alapján a magyarországi kereskedelmi adók nézői alig 1–2 százalékkal maradnak csak el a közszolgálati adók nézőitől. A képet tovább árnyalja, hogy a magyarországi kereskedelmi adók közül a TV2 nézettsége az erdélyi magyarok körében meg sem közelíti a magyarországi RTL Klub nézettségét (6% vs. 25%).

A rádióadók között nem találunk helyi adókra vonatkozó adatokat. A közölt táblázat alapján azonban jól látható, hogy a román nyelvű közszolgálati rádióadó hallgatóinak politikai érdeklődése növekedett leginkább 2007. és 2010. között, s ezzel együtt ennek az orgánumnak a hallgatói tartoznak politikailag a legaktívabbak közé. Az írott sajtó szempontjából pedig a magyar nyelvű megyei lapok olvasóira jellemző leginkább a politikai aktivitás, ugyanakkor a helyi városi lapok olvasói érdeklődnek leginkább a politika iránt. A tanulmány utolsó 10 oldala rendkívül informatív mellékleteket tartalmaz, melyek átolvasása mindenképpen javasolt a téma iránt érdeklődő olvasóknak. Márton János tanulmányának az erdélyi magyarok *kisebbségi és nemzeti identitásán*, a modernizáción kívül számos *belpolitikailag* is releváns eleme van, mely elsősorban Románia országhatárain belül értelmezhető. A monográfia szerkezete szempontjából ezért megfelelő helyen van, hiszen ebből a szempontból kapcsolatot teremt az ugyancsak elsősorban a romániai szociálpolitika egy szegmensével foglalkozó zárótanulmány és a kötet egésze között.

A kötet záró tanulmánya Kiss Zita tollából származik és „Az erdélyi magyarok lakáshelyzete” címet kapta. A tanulmány az erdélyi magyarok *legsúlyosabb* lakóköznyezetével, a *lakással* foglalkozik. Voltaképpen a kötet összes tanulmányában valamilyen módon megjelenik a *lakás*, azonban tágabb értelemben: *haza, otthon, magánszféra*. Kiss Zita munkája ezekkel a megközelítésekkel szemben nagyon is konkrét, hiszen magára a *tárgyra, a legsúlyosabb épített környezetre* vonatkozik. Azonban mégsem független sem az *identitástól*, sem a *modernizációtól*, sem a *(szociál)politikától*, a Kiss Dénes tanulmányában megkülönböztetett *nyilvános (és magán) térben történő vallásgyakorlástól*, a Geambaşu által implikált *női empowerment* helyszínétől, a Márton tanulmányában bemutatott *széleskörű otthoni médiafogyasztási szokások* miatt az *infokommunikációs eszközhasználatól*, sőt az erdélyi identitásra jellemző *autonómia* miatt a kötet két bevezető tanulmányától sem.

A szerző elsőként a lakások *minőségét* vizsgálja, s ennyiben rögvest kapcsolódik is Márton tanulmányának *infrastrukturális* elemeihez, a kötet átfogó tematikája szempontjából pedig a *modernizációhoz*. Sőt, a bevezetőben említett szocializmusból való átmenet, a tulajdonviszonyok megváltozása miatt a modernizáció egy sajátosan kelet-európai formájának leírásához is. A 223. oldalon bemutatott jellemzők alapján Kiss Zita arra a megállapításra jut, hogy „Az erdélyi magyarok lakásállománya nem mondható rossznak.” A *lakáspolitikai és a rendszerváltás* Romániában ugyanúgy *szorosan összefügg*, mint számos más volt szocialista ország esetében. A rendszerváltás után a szocialista tulajdon privatizációjával, a legsúlyosabb lakossági rétegek tulajdonhoz jutása a lakásokon keresztül valósult meg. Bizonyos értelemben a lakások magántulajdonban kerülése jelentette az elsődleges „magántulajdon-tudat” magját. Romániában a magántulajdonban lévő lakások aránya különösen magas (90%). Az erdélyiek körében valamelyest magasabb azon lakások aránya, melyek az aktuálisan az adott lakásban lakók tulajdonában vannak. A nagyobb mobilitásra következtetni engedő *bérlői attitűd* a magasabb iskolai végzettséggel és a városi településtípussal függ össze. Ezzel szemben a falvakban lakók lakáskörülményeiből a kiterjedt

családban élésre következtethetünk. A magántulajdon éppen a rendszerváltás utáni privatizáció következtében nem csak a tehetősebbekre jellemző, amire abból következtethetünk, hogy az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében a legmagasabb a saját tulajdonban élők aránya (227). A nyugat-európaiaktól eltérő *bérlakás struktúra* rendkívül szegényes, inkább csak a gazdagabbak számára jelent valódi alternatívát. Ebből pedig a bérlakások nyújtotta mobilitási lehetőségek korlátozottságára következtethetünk.

A lakásokkal való elégedettséget Kiss Zita a lakáskultúra felől igyekszik elméletileg bevezetni. Már-már antropológiai mélységű gondolatok olvashatók az alapvetően kvantitatív eszközökkel végzett kutatásban. Az elégedettség mérése során ismét visszatér a kvantitatív adatokhoz, melyek nyomán megállapítja, hogy öt erdélyi magyarból négy elégedett lakáskörülményeivel (231). Közülük is elsősorban a városokban élők, az idősebbek és a férfiak. Ennek megfelelően nem is akarnak igazán elköltözni a megkérdezettek: jól érzik ott magukat, ahol élnek. Költözési tervekről leginkább a *fiatalabb felsőfokú végzettségűek* számoltak be.

Az önálló életet kezdő erdélyi fiatalok számára nyilvánvalóan nehézséget jelent a lakáshoz jutás. Azonban éppen a rendszerváltás utáni magántulajdonhoz való hozzáállás miatt az állam csak nagyon óvatosan avatkozhat be a folyamatokba. A téma társadalomfilozófiai megközelítését, mely ugyancsak nem lehet független az adott kultúra értékrendszerétől, Kiss Zita körültekintően foglalja össze a kötet 234–235. oldalain. A tanulmány végén pedig bemutatja a lakásvásárlást tervezők preferenciáit, és beszámol az állami lakástámogatások ismeretéről, tervezett igénybevételéről.

A kötet szerkezete, a kötetben összefűzött tanulmányok minősége alapján magas színvonalú munkát tart kezében az olvasó, mely mind oktatási, mind ismeretterjesztési szempontból jól használható. Nem csak Romániában vagy Magyarországon. Az erdélyi közélet iránt érdeklődőknek pedig remek kikapcsolódást kínáló, gondolatébresztő munka. A könyv egyszerre példázza a kolozsvári szociológiai szellemi műhely sokféleségét és egységességét. A Babeş-Bolyai Egyetem szociológiai intézetének alapos és szerteágazó kutatásain túl megjelenik benne a Nemzeti Kisebbségkutató Intézet és a Max Weber Társadalomkutatásért Alapítvány szellemi közössége (mint kiadó is). A kötet jól szerkesztett, olvasmányos, informatív munka, melynek alapján Csepeli György mindenképpen büszke lehet tanítványára. És nem csak azért, mert a nemzeti identitás kutatásában méltó követője, hanem azért is, mert azt kutatásai, szervező munkája nyomán Kolozsváron szociológiai szellemi műhellyé, iskolává alakította. Ennek egyik bizonyítéka e kötet.

A kolozsvári műhely számos szállal kötődik a magyarországi iskolákhoz. A magyar és a kolozsvári szociológia találkozására, a két ország iskoláinak, szellemi műhelyeinek találkozására is nagyszerű alkalmat ad, hogy a Babeş Bolyai Egyetem Szociológiai Intézete befogadta a Magyar Szociológiai Társaság éves konferenciájának megrendezését, melyre ősszel kerül sor.

HIVATKOZÁSOK

- Csata Zs. – Kiss D. – Veres V. (2007) Kárpát Panel - Erdély. Gyorsjelentés 2007. In Papp Z. A. – Veres V. szerk. 2007. *Kárpát Panel 2007. A Kárpát-medencei magyarok társadalmi helyzete és perspektívái. Gyorsjelentés*. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Csepeli Gy. (1992) *Nemzet által homályosan*. Budapest: Századvég.
- Csepeli Gy. (2013) *A hatalom anatómiája*. Budapest: Kossuth.
- Csepeli Gy. – Murányi I. – Prazsák G. (2011) *Új tekintélyelvűség a mai Magyarországon*. Budapest: Apeiron.
- Csepeli Gy. – Örkény A. – Székelyi M. (2000) *Grappling with National Identity. How Nations See Each Other in Central Europe*. Budapest: Akadémiai.
- Dekker H. – Malová D. (1995) The concept of nationalism. In Cross, M. ed. *Nationalism, ethnic conflict and conceptions of citizenship and democracy in Western and Eastern Europe. Vol. 1: Theories and Concepts*. Utrecht: Ercomer.
- Derrida J. (1991) Az elkülönböztetés. In Bacsó B. (szerk.) *Szöveg és interpretáció*. Budapest: Cserépfalvi. 43–63.
- Hadas M. (2009) *A maszkulinitás társadalmi konstrukciói és reprezentációi*. Akadémiai doktori értekezés Hozzáférhető: <http://real-d.mtak.hu/342/1/Hadas.pdf> Letöltve: 2014-01-01
- Prazsák G. (2013) Kultúrák közötti meg(nem)értés. In Bacsó D. – Krámer L. – Szabó M. (szerk.) *Kulcskérdések a társadalomkutatásban 2011-2012*. Budapest: ELTE TáTK.
- Schwartz, S. H. (2003) *A Proposal for Measuring Value Orientations across Nations*. Chapter 7 in the Questionnaire Development Package of the European Social Survey. Hozzáférhető: http://www.europeansocialsurvey.org/docs/methodology/core_ess_questionnaire/ESS_core_questionnaire_human_values.pdf Letöltve: 2014-04-06
- Sidanius J. – Pratto F. (2005) *A társadalmi dominancia. A társadalmi hierarchia és elnyomás csoportközi elmélete*. Budapest: Osiris.
- Veres V. (2009) Kisebbségi autonómia kívülről és belülről. In *Erdélyi Társadalom*. Vol.7. No.1. 139–141.